

Hvor myto-logisk! – forslag til mytelæsninger 7: Fra præstinde til heks – mytologi og folkeeventyr

af Chresteria Neutzsky-Wulff

Tidligere i denne serie, der er ment som en hurtigt læst myte-appetitvækker, har vi set på forskellige motiver i klassisk mytologi samt en alternativ analysemodel til mytologisk materiale. Meningen med indlæggene er at gøre opmærksom på den ganske logiske tankegang, der eksisterer inden for myternes eget univers, en tankegang, der er baseret på de særlige narrative regler, som bestemmer dette univers.

Eftersom myten er den religiøse praksis' sproglige udtryk (se indlæg nr. 1), bestemmes fortællingen i høj grad af rituelle hensyn og strukturer. Derfor synes narrativiteten i myter også ofte "skæv" i forhold til den narrativitet, vi kender fra moderne litteratur, hvor de narrative hensyn er enerådende. Det giver sig udtryk ved, at handlingen i en myte mange gange ikke virker sammenhængende på en moderne læser.

Hvorfor vælger Zeus f.eks. den "dårlige" del af offeret, da Prometheus i Mekone tilsyneladende prøver at narre ham? Hvis ikke man ved, at den del af dyret, der (jf. Thors bukke i nordisk mytologi og skikken med dyrebegravelser) skal gives tilbage til guderne, netop ofte er knoglerne og fedtet, giver denne handling ingen mening. Skulle den alvise Zeus da være uvidende om Prometheus' list?

Mange sådanne tilsyneladende diskrepanser giver mening, hvis man går ind på myternes egen logik, og pludselig virker handlingen ikke helt så usammenhængende længere. Indtil videre er der kommet følgende indlæg i serien:

1. De mystiske myter – forslag til mytelæsninger (Agora nr. 4, december 2003)
2. Den blinde seer og det dunkle orakel (Agora nr. 1, marts 2004)
3. Mødet med det guddommelige (Agora nr. 2, maj 2004)
4. Spiders & spinsters (Agora nr. 1, 2005)
5. Hvorfor er de piger så sørens kyske? (Agora nr. 2, 2007)
6. Erwin Neutzsky-Wulffs verdensaldermodel – en analysemodel til mytologisk materiale (Agora nr. 3, 2008)

Nummer 5 og 6 findes online i den nye elektroniske udgave af Agora, mens de andre indlæg er tilgængelige i elektronisk form på www.chresteria.dk under Religion & Mytologi > Tekster.

Denne gang skal vi se nærmere på mytens videre færd i folkeeventyret, eksemplificeret ved hekse-skikkelsen. Også folkeeventyr er baseret på en særlig form for narrativitet. Handlingen hænger som oftest bedre sammen end i myterne, men det er stadig tydeligt, at den følger sine egne veje i forhold til narrativiteten i moderne litteratur. Tingene skal gøres tre gange, venlighed, gavmildhed og ydmyghed betaler sig, verden er fuld af overnaturlige hjælpere osv.

At de narrative hensyn er blevet større, skyldes den større afstand til det oprindelige religiøst praktiske rationale. Hensynet til, at historien skal hænge sammen på en logisk tilfredsstillende måde, fylder med andre

ord mere i denne genre. Næste skridt i denne ud-(eller af-)vikling er den moderne historie eller roman, hvor eventuelle hensyn til ”det overnaturlige” oftest følger udelukkende narrative regler (og derfor er Harry Potter og Tolkien heller ikke mytologi).

Et generelt træk ved folkeeventyret er dets besjælede univers, en animistisk verden, hvor alt lige fra sten og myrer til træer, ovne og husdyr er besjælet, ganske ligesom mennesket. Vi får altså her en beskrivelse af det liv, verden besidder, alle genstandes personlighed. Her interagerer mennesket direkte med verden og får dermed ansvar for dens gang, hvilket cyklisk udtrykt vil sige ansvar for dens videreførelse.

Alle eventyrets narrative ”meningsløsheder” er rester af disse oprindelige verdensopretholdende ritualer, der ikke har nogen logisk, men derimod en magisk, (dvs. verdensopretholdende) funktion.

De mange fællestræk og enslydende formler har flere forskere, heriblandt russeren Vladimir Propp, forsøgt at sætte i system. Denne strukturalistiske tilgang koncentrerer sig om de tilgrundliggende strukturer, ud fra tanken om, at det er dem, der bestemmer de enkelte eventyrs opbygning og udseende.

Propp er nok en af de mest kendte eventyrforskere, og hans arbejde er også både grundigt og gennemført. Med ham får vi en forsker, hvis mål det er at undersøge folkeeventyret for dets egen skyld.

Gennem Propps analyser bliver det endnu mere klart, hvor vigtigt det, for eventyrs vedkommende, er at se på enkeltelementer og deres kombination. Selv opdeler han disse elementer i deres mindste bestanddele og opstiller skemaer for deres kombination. Langt de fleste eventyr holder sig inden for ganske få skemaer, og på denne måde får man dem anbragt i, hvad man kunne kalde temagrupper.

Sådanne strukturalistiske eventyranalyser kan være overordentlig nyttige, og i modsætning til f.eks. Freuds og Jungs fortolkninger er der fokus på det narrative udtryk selv. Eventyrets bagvedliggende mening kommer dog først frem, når man sammenholder dets regler med de mytologiske, som de er en videreudvikling af. Det vil vi så forsøge i dette indlæg, med en enkelt figur og de elementer, som omgiver den, nemlig Heksen.

Vi kender hende i mange udgaver, som i *Hans & Grete*, hvor hun optræder som den fæle gamle kone, der bor i et mærkeligt hus ude i skoven og spiser børn. I *Snehvide* er hun lige så forfærdelig. Andre gange er hun dog mere venligtsindet, om end stadig gnaven, som det er tilfældet i *Rapunzel*. Og endelig kan hun optræde som den helt igennem gode fegudmoder, eller hun kan på anden vis hjælpe hovedpersonen igennem farerne, som vi ser det i f.eks. *Askepot* eller *Mor Hulda*.

Også i den klassisk mytologiske verden findes kimen til skikkelsen. Her optræder flere dæmoniserede kvindeskikkelser, f.eks. Medea og Kirke, som tydeligvis er tidlige heksekikkelser, idet de åbentlyst beskæftiger sig med magi for at påvirke deres omgivelser i egen favør.

Medusa med sine ”slangekrøller” er mere monstrøs end hekseagtig, idet tryllemidlet ikke er noget, hun bevidst kan vælge at anvende som eksternt objekt, men er indbygget i hendes egen natur. I semitisk mytologi findes Lilith, Adams første og temmelig selvrådige hustru, der beskrives som mor til alle dæmoner og en ødelægger af mænd, idet hun suger livskraften ud af dem.

Det er dog ikke altid, at heksens karakteristika er knyttet til hendes udseende i form af monstrøse træk. I forbindelse med Kirke, Mor Hulda og den gode fe er de traditionelle heksekarakteristika som den vortede næse og det skræmmende udseende ikke til stede.

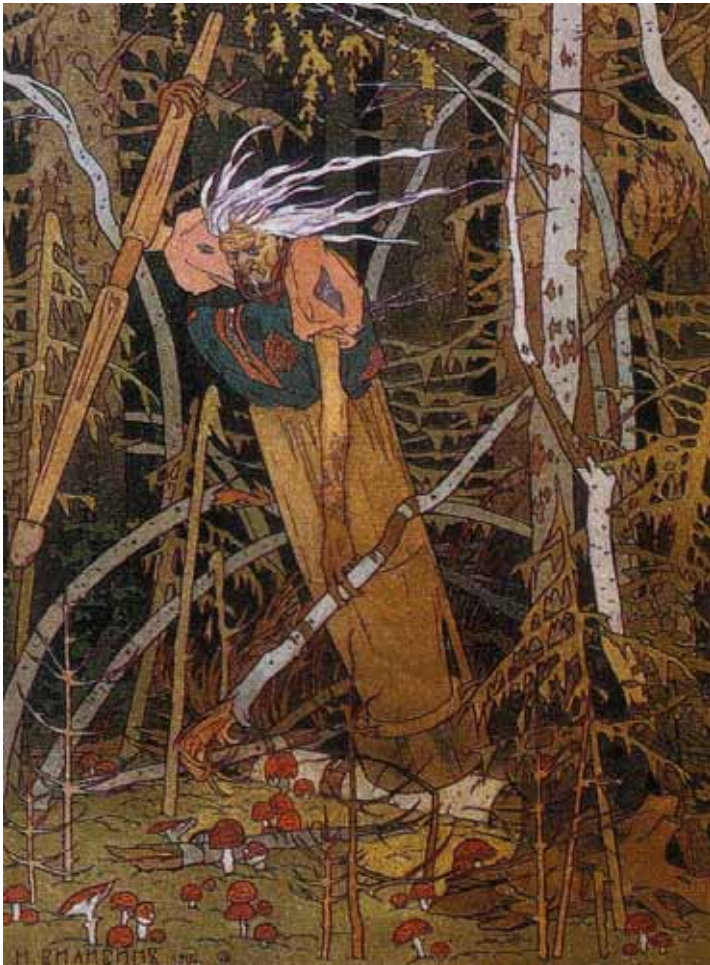
Heksen har med andre ord, anskuet som en samlet skikkelse, to sider, en skræmmende/destruktiv og en hjælpende/godgørende, hvorfor hun ofte, af narrative årsager, splittes op i to figurer: den onde og den gode kvindeskikkelse.

Dette er f.eks. tilfældet i de russiske folkeeventyr om heksen Baba Yaga, hvor en god tante ofte giver pigen råd om, hvordan hun skal omgå den onde tante, Baba Yaga. I ”The Wizard of Oz” optræder the Good Witch of the North and the Wicked Witch of the West i skikkelse af hhv. en fe og en heks. Dorothy kan ikke forstå, at en heks ikke behøver være grim og vortet, endsige at en heks kan være god.

Dobbeltheden kan skyldes heksens oprindelse i præstindefiguren, idet heksen kommer til at repræsentere den ældre, erfarne præstinde, som har til opgave at oplære den unge novice – eventyrets kvindelige hovedperson – i tempeldisciplinen og omgangen med det guddommelige. Oplæringen er hårdt arbejde, og indvielse repræsenterer rituel død, hvilket kan anskues såvel positivt som negativt.

Omgangen med det guddommelige udføres med henblik på velsignelse af samfundet og verdens opretholdelse, men det er ikke ufarligt at være så tæt på verdens guddommelige kræfter, jf. Semele og hendes fatale møde med Zeus i utilsløret skikkelse. Mange folkeeventyr handler om den unge pige, som er bestemt for en tilværelse i templet, f.eks. *Askepot*, *Snehvide*, *Tornerose*, *Rødhætte & Ulven*, *Rapunzel*, *Skønheden & Udyret*, *Kong Blåskæg* osv.

Da folkeeventyr samtidig afspejler det moderne kristne kulturgrundlag, kommer dichotomien god–ond til at spille en rolle, som den ikke før har haft. Vi ved alle, at der i eventyr findes ”de gode” og ”de onde”, og at det gode altid sejrer til sidst. Men denne insisteren på at dele verden op i gode og onde magter er overvejende et kristent fænomen, som det er vigtigt at kunne gennemskue i læsningen af eventyrene, hvis man ønsker at spore motiverne længere tilbage. Man skal med andre ord i sin læsning kunne se igennem den kristne fernis, som de mytologiske motiver har fået.

Især i den slaviske folkekultur er heksen en gennemgående figur. Mange russiske folkeeventyr handler om Baba Yaga. *Baba* betyder *bedstemor*, og *Yaga* er betegnelsen for *en gammel kone*. Men figuren er også kendt i Polen som *Ienzababa* eller *Jezda* og i Tjekkiet under navnet *Jazi Baba*. Figuren som generel skikkelse er kendt i hele verden, og i sin Baba Yaga-form er den udbredt både i de øst-, syd- og vestslaviske områder. Baba Yaga er en gammel kælling, benet og fæl, og hun bor i den underligste hytte. Hele huset hviler på en kyllingefod, og det er lukket inde bag et hegn fremstillet af knogler fra de mennesker, heksen har dræbt og fortæret. Når Baba Yaga skal ud i et ærinde, rejser hun over himlen i en morter, hvis spor slettes af et birkeris. Hun er kendt for at lokke børn til sig ved at efterligne deres mors stemme for derefter at spise dem. Hun er med andre ord temmelig frygtindgydende, og ofte anvendes navnet helt synonymt med *heks* i de russiske folkeeventyr – og man taler om *en baba yaga* som en generel betegnelse.

Da Baba Yaga er så populær en skikkelse, findes eventyrene om hende i et utal af versioner, såvel på tværs af geografiske områder som inden for de enkelte regioner. Man er derfor nødt til at undersøge så mange versioner som muligt for at få alle træk og facetter af figuren med.

Folkeeventyret som tradition har mange år på bagen, hvorfor man også inden for det samme hovedeventyr kan tale om en yderligere udvikling i retning af det narrative. Yngre versioner vil således ofte gemme på mindre mytologisk stof end de gamle og mere oprindelige.

Baba Yaga-figuren er tæt knyttet til forholdet mellem den unge og ældre præstinde. Men i eventyrets narrativt prægede univers fremstilles hun i en temmelig dæmoniseret form. Modsat f.eks. heksen i pandekagehuset i eventyret om Hans & Grete har Baba Yaga dog bibeholdt mange oprindelige træk. Hele karakterisationen af hende oses, som vi skal se, af tempeltjeneste.

Hvis man skal applicere verdensaldrene (se indlæg nr. 6 i serien) på eventyret, må man sige, at den tilgrundliggende indvielse af den unge præstinde er en sølvalderindvielse. Men indvielsen anskues med senere tiders øjne, nemlig kobber- og jernalderens. Eventyret indeholder med andre ord så gamle rituelle

rester, at man enten ikke længere forstår dem eller i hvert fald tager afstand fra dem. Det er grunden til, at vi får dæmoniseringen af den ældre præstinde og den tempeltjeneste, hun repræsenterer – indiviellsens farer og strabadser er noget, man skal undgå, og den magtfulde kvinde er ikke længere en anset præstinde, men en gammel kælling, en heks.

Som så mange andre eventyr starter Baba Yaga-versionerne ofte med en mand, hvis hustru dør og lader ham alene med deres fælles datter. Han gifter sig imidlertid igen, denne gang med en kvinde, som selv har to døtre. Som alle eventyr-stedmødre mishandler hun den stakkels pige af første ægteskab, mens hun favoriserer sine egne døtre. Alt dette sker selvfølgelig skjult for ægtemanden, der ingen anelse har om sin datters kummerlige forhold.

Dette træk er meget gennemgående, og næsten ethvert eventyr har sin Askepot (eller Askeladen, hvis hovedpersonen er mandlig). I mange russiske udgaver hedder pigen Vasilissa, hvilket betyder *dronning* eller *kongedatter* (af det græske ord for konge, *basileus*). Antydningen af kongelighed eller åndelig ophøjethed skal markere en egnethed til templet.

Pigen er, i kraft sit navn (dvs. sin natur) udvalgt. Ofte ender de fattige, men udvalgte piger jo netop med at blive gift med prinsen, det guddommeligt mandlige. I modsætning hertil (eller snarere som en forudsætning for denne senere ophøjelse) står den fornedrelse og tilintetgørelse af personligheden, der hører til indivielsen.

Især i de ældre eventyr-versioner får Vasilissa en dukke af sin mor, der ligger på dødslejet. Den er fremstillet som en nøjagtig kopi af datteren, helt ned i mindste detalje, og kommer således til at repræsentere hendes andet Jeg, den gennem indivielsen rensede udgave af hende selv. Dukke-motivet optræder bl.a. også i form af de populære russiske trædukker, som har flere dukker gemt inde i hinanden. Også den ægyptiske forestilling om *ka* falder ind under dette motiv.

Vasilissa nedgøres på alle måder og tjener nærmest som slave i huset. På dette punkt kan den onde stedmor siges at falde sammen med heksen funktionsmæssigt, nemlig i rollen som den, der udsætter pigen for prøvelserne. Men rent narrativt set skal denne udgangssituation bruges til at føre handlingen videre. Stedmoderen vil nemlig Vasilissa til livs og slukker en kold vintermorgen gløderne på ildstedet, så huset er helt uden ild, hvilket er et alvorligt problem midt i den russiske, bidende vinter.

Hermed har hun chancen for at sende den stakkels pige ud i skoven med besked på at gå til Baba Yagas hus for at hente ild. I andre versioner er handlingen ikke helt så dramatisk, og pigen sendes blot af sted efter nål og tråd (som netop er rituelle redskaber til det verdensopretholdende arbejde, jf. indlæg nr. 4).

Baba Yaga optræder nemlig ofte som en slægtning til den onde stedmor, en ting, der understreger de to figurers funktionelle sammenhæng. Pigen er selvfølgelig ikke særlig glad for opgaven, for hun kender historierne om den grumme heks, men lydlig som hun er, begiver hun sig af sted. I versionerne, hvor dukken optræder, ledes

hun ofte af denne. Ellers søger hun råd hos en tante, den venlige udgave af heksen, inden sin færd. På vejen ser hun tre store ryttere komme gungrende forbi på deres enorme heste, en rød, en gul og en sort rytter. Baba Yaga røber senere, at de er hendes morgen, dag og aften. Rytterne repræsenterer altså solens faser. Oprindeligt har der været tale om månefaser, jf. en skikkelse som Hecate triformis. At rytterne er i Baba Yagas tjeneste, vidner om det kvindeliges store magt – det er af kvinden, verden med dens faser udspringer ifølge denne tankegang.

Endelig ankommer pigen til Baba Yagas hytte dybt inde i skoven. Denne afsondrethed, som skoven generelt repræsenterer i eventyrene, viser, at vi nu er i en anden verden, og hegnet omkring hytten antyder hvilken. Knoglerne er et billede på dødsriget, den gamle underverden, som man gennem sin rituelle død rejser til under indvielsen. Antikkens Hades og hans bolig kunne ikke være skildret mere rammende.

Oftest har skoven i folkeeventyrene ikke disse tydelige underverdenskarakteristika, men repræsenterer blot den tilstand eller det sted, hvor det er muligt at møde overnaturlige væsener.

Faktisk foregår en stor del af eventyrenes samlede handlingsforløb

i skoven. (Andre lignende beskrivelser af afstanden mellem denne og den anden verden er tjørnehækken i *Tornerose*, de syv bjerge i *Snehvide* og det velkendte udtryk *østen for sol og vesten for måne*.)

Så langt er forskerne enige i tolkningen af figuren. Baba Yaga har flere uofficielle tilnavne, og blandt dem er *skovens herskerinde*, *de vilde dyrs herskerinde* (jf. samme tilnavn til Artemis), *ulvegudinden* og *underverdenens vogter*. Nogle gange er hun endda, helt åbenlyst narrativt, herskerinde over et underjordisk rige, og hun rejser uden besvær mellem dette rige og menneskenes verden. Af og til er hun endvidere én af tre søstre – igen en reminiscens af månefaserne.

Hytten er der større uenighed om. Dens placering på en kyllingefod antyder, at den er verdens midte, nemlig templet. Hele universet udfolder sig herfra, for det er her, det skabes. Eller man kan anskue verden som noget udstrakt, der drejer omkring en akse. En kylling kan nemlig stå på et ben og dreje om sig selv, og dette billede overføres på hytten, der på denne måde kan vende i alle retninger. Dette er måske den allertydeligste indikator af Baba Yagas oprindelse i den før-kristne præstinde.

Hendes himmelske køretøj, morteren, bevæger sig fremad, ved at hun slår luften med støderen, mens hun selv sidder i morteren. Sporene sletter hun med en kost eller et birkeris. Hvis man tænker på trækkene ved en agerbrugskult som f.eks. de eleusinske mysterier, får man et hint om betydningen af dette element. Morteren er som så mange af elementerne omkring Baba Yaga relateret til den rituelle død.

I de eleusinske mysterier dør mysten en rituel død, ganske som kornet, der høstes for siden at blive tærsket og malet. Baba Yagas morter bliver dermed billedet på den rituelle tilintetgørelse af personligheden, som

kræves i indvielsen. Det nuværende Jeg males til støv, så mysten kan genfødes.

I nogle versioner udstyres heksen selv med tænder af jern, der på samme måde kan knuse de ting, som ender mellem hendes frygtindgydende kæber. I det hele taget er figuren kendt for sin vilde sult.

En myteforsker, Elizabeth Warner, tolker morteren som udtryk for skikkelsens tilknytning til det landlige hverdagsliv, men konstaterer dog på samme tid, at den også må have en dybere mytologisk mening, som hun ikke tør udgrunde (jf. referencer sidst i indlægget). Takket være redskabets udformning i en fallisk støder og en beholder, som udtryk for kvindens skød, bruges den i bryllupsceremonier på landet til at betegne samleje. Før-kristne mysteriers seksuelle karakter ligger ofte lige under overfladen i folkeeventyrene.

Propp sætter Baba Yaga i forbindelse med en tidligere slavisk stamme-indvielse af drenge (jf. referencer sidst i indlægget). Hun skulle således være en parallel til de præster, der forestår indvielsen og den rituelle død og genopstandelse. Dette er rigtigt nok, men det kan undre, at hun ikke snarere paralleliseres med præstinden og kvindeindvielse, når det nu oftest er piger, hun ansætter i sin tjeneste. Et andet tegn herpå er, at hun altid kun har døtre i fortællingerne, aldrig sønner. Hendes univers er helt igennem kvindeligt.

Ofte sættes pigens straks ved ankomsten til at væve, en påmindelse om den magiske fremstilling af verden, som et stykke stof på væven. I det hele taget sættes hun til hårdt arbejde, rengøring, madlavning osv., idet Baba Yaga tager hende i sin tjeneste. Hun får kun smuler at spise og skal sove på klude i en krog af køkkenet. Ved den mindste forseelse vil hun blive dræbt og spist. Men pigens knokler, for tempelarbejde kan ikke gøres omhyggeligt nok. Det gælder jo selve verdensskabelsen.

En forudsætning for at være præstinde er gavmildhed, hjælpsomhed og selvopofrelse – selvforglemmelse, med et andet ord. Vasilissa besidder alle tre egenskaber. I nogle versioner, hvor hun forsøger at flygte

fra heksens hus, slipper hun væk ved at give heksens kat bacon, så den ikke sladrer, smøre dørens eller havelågens hængsler, så de ikke knirker, og binde et bånd om et træ i haven, så det ikke griber hende. Katten giver hende endog gode råd. Da Baba Yaga senere rasende spørger dem, hvorfor de lod pigen slippe væk, svarer de, at de ikke i hele deres tjenestetid har mødt samme venlighed. Tværtimod har Baba Yaga været alt for hård ved dem.

I andre versioner, som er tættere på det oprindelige, mytologiske rationale, forlader Vasilissa dog ikke hytten, før hendes tjenestetid er ovre, dvs. før hun er indviet. Hun når at få så godt et forhold til heksen, at hun tør spørge hende om de tre ryttere, som hun har mødt i skoven. Og gennem sine spørgsmål viser hun sig værdig til at gennemføre indvielsen. Baba Yaga sender hende derfor hjem med ild i et af kranierne fra hegnet omkring hytten.

Hjemme opklares sagen altid, lige meget hvilken version der er tale om, og da faderen finder ud af, hvor hårdt hans nye hustru har behandlet steddatteren, sendes hun og hendes egne to døtre bort. I enkelte versioner halshugges de, eller de brændes til aske af ilden fra det hjembragte kranium – de kan ikke tåle templets lys, endnu et træk, der antyder, at Baba Yaga ikke er den onde heks, hun på overfladen fremstilles som. Vasilissa opnår hermed den ophøjelse, som hun har krav på.

Snip, snap, snude ...

Selv om mange af detaljerne af narrative hensyn er anvendt anderledes, lader det sig dog gøre at føre dem tilbage til deres oprindelige plads. De narrative hensyn og den kristne fernis gør selvfølgelig puslespillet sværere at lægge end for myternes vedkommende, hvis indhold er tættere på ritualerne. Men med lidt øvelse lader det sig sagtens gøre.

De fleste er sikkert mere fortrolige med eventyrets univers end myternes. Eventyrene er vores barndoms virkelighed, og derfor kender vi dem ud og ind. Vi kender tankegangen, fordi den på et tidspunkt har været vores egen. På børn virker det ulogiske endnu ikke stødende – de forstår det umiddelbart, fordi deres verden endnu ikke er blevet klart afgrænset af konsensus og naturlove. Først senere lærer man, hvordan det skal være, for at kunne defineres som accepteret virkelighed.

Til trods for de narrative hensyn er folkeeventyrene stadig uhyre rige på religiøse og rituelle mønstre, også selv om mange af de samlinger, vi kender, f.eks. Brødrene Grimms eventyrsamling, er ekspurgerede versioner, hvor anstødelige elementer er udeladt.

Alligevel er der ikke langt fra eventyret om Vasilissa og Baba Yaga eller Tornerose til myten om Iphigenia, der kommer i Artemis' tjeneste ved at blive ofret til hende. Også eventyr har regler, der med rette kan anskues som en narrativ tillempet udgave af de mytologiske.

I næste nummer af Agora skal vi se på lignende reminiscenser i en anden type tekst knyttet til barnets univers, nemlig i børneremser.

God myte-jagt!

Referencer:

- Propp, Vladimir (1971): *Morphology of the Folk Tale*, transl. by Laurence Scott, University of Texas Press (2nd. ed.)
- Propp, Vladimir (1984): *Theory and History of Folklore*, ed. Anatoly Liberman, Manchester University Press
- Neutzsky-Wulff, Erwin (2004): *Det overnaturlige*, Borgens Forlag, København (se især side 436-442)
- Neutzsky-Wulff, Erwin (2004): *Rod-eventyret*, artikel oprindeligt trykt i *Bathos* nr. 10, nu som online-artikel på www.chresteria.dk > Religion & mytologi > Tekster
- Warner, Elizabeth (2002): *Russian Myths*, Austin

Nyttige links:

Omfattende eventyr-site:

<http://www.surlalunefairytales.com/>

Om Baba Yaga samme sted:

<http://www.surlalunefairytales.com/babayaga/index.html>